

CERCETĂTORUL ȘI CHESTIONARUL. INSERȚII MEMORIALISTICE ÎN DISCURSUL ETNOGRAFIC ROMÂNESC

Ioana REPCIUC*

Abstract

Starting by analyzing the theoretical framework of mainstream ethnography, the study identifies the movement of this discipline, influenced by postmodern interpretation, towards more personalized descriptions of fieldwork. Instead of basing their research on applying the depersonalized method of ethnographic questionnaire and developing the canonic system of objective fieldnotes, researchers become more interested in writing personal diaries or they put an emphasis, in the process of writing the scholarly text, on their “headnotes”. These subjective accounts have started to receive conceptual support in American symbolic anthropology starting with the 1980s. They make room also for the personal memories of the investigator, and become therefore close to the discourse of literary memoirs. Bringing personal experience into the ethnographic enterprise would result from the impossibility of keeping the distance between the anthropological self and the observed other. There are many examples in western anthropology when personal impressions were sequestered in a diary, letters, introduction, or interviews. The transition to this new paradigm is discussed using as examples Romanian ethnographic texts (from the last half of the 19th c. to very recent ones), though Romanian ethnology and sociology did not implement an explicit “reflexive turn” such as western anthropology did. The analysis shows that subjective inserts found in Romanian ethnographic works are part of the strategies the authors employed to validate their status, the extent of their knowledge, or their choice of research methods.

Keywords: traditional ethnography, interpretative anthropology, anthropological memories, I-witnessing, fieldwork, diary, Romanian ethnology.

Cuvinte-cheie: etnografie tradițională, antropologie interpretativă, memorialistică în antropologie, mărturie personală, cercetare de teren, jurnal, etnologie românească.

Problema gradului de implicare a personalității etnografului în opera sa, a modului de gestionare a relației dintre punctul de vedere științific și cel personal, dintre perspectiva academică și cea poetică,

* Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași – România.

dintre omul de știință și autorul de literatură va fi analizată în aceasta lucrare în comparație cu tradiția genului autobiografic din literatură. În definitiv, chestiunea raportului dintre realitate și ficțiune, dintre documentul istoric și transpunerea sa în literatură apropie antropologia de memorialistică. Alăturarea celor două tipuri de discurs poate fi remarcată încă de la începuturile semi-profesioniste ale antropologiei, atunci când informațiile destinate interpretării realizate de *antropologul „de cabinet”* erau extrase din memoriile de călătorie ale *observatorului amator* (misionarul, exploratorul, administratorul colonial)¹ – modelul arhetipal al meseriei de antropolog. Relatările mai mult sau mai puțin încărcate de impresii personale ale călătorului au fost încadrate în paradigma largită a literaturii subiective².

1. Între terenul tradițional și nevoia de subiectivitate

Momentul în care ancheta unei societăți exotice se profesionalizează corespunde apariției, în preajma Primului Război Mondial, a celui de-al treilea personaj arhetipal al disciplinei – *etnograful profesionist*. Acesta, spre deosebire de memorialistul de călătorie, „dă prioritate oamenilor în defavoarea locurilor”³. Înțelegem aici textul etnografic în sensul clasic de monografie a unei comunități, „ale cărei reguli de redactare se supun reprezentării pe care și-o face etnologul despre poziția sa pe teren și despre autoritatea sa științifică”⁴. Evoluția respectivă a presupus și necesitatea ca antropologul să-și asume mijloacele tehnice de atingere a standardelor de obiectivitate în descrierea vieții băștinașilor și, implicit, să-și cenzureze opiniile, sentimentele, impulsurile personale care ar putea interveni în darea de seamă rezultată, conform imperativelor creionate de întemeietorii domeniului. Însă textele etnografice vor releva o realitate distinctă de cea prescrisă cu rigurozitate, astfel încât se observă că, dincolo de

¹ George W. Stocking, Jr., „The Ethnographer’s Magic. Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski”, în vol. *Observers Observed. Essays on Ethnographic Fieldwork*, editor: George W. Stocking, Jr., Madison, University of Wisconsin Press, 1983, p. 71.

² Silvian Iosifescu, *Literatura de frontieră*, ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 70.

³ Valerie Wheeler, *Traveler’s Tales: Observation on the Travel Book and Ethnography*, în „Anthropological Quarterly”, vol. 59, nr. 2, 1986, p. 55.

⁴ Marie-Odile Geraud, Olivier Leservoiser, Richard Pottier, *Noțiunile-cheie ale etnologiei: analize și texte*. Traducere de Dana Ligia Ilin, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 30.

neutralitatea clamată, apar involuntar urmele personalității etnografului. Cercetătorii occidentali au vorbit despre existența unui competiții, în textul etnografic, între „eul etnografic” și „eul personal”, deși de-a lungul istoriei cercetărilor antropologice de teren cea de-a doua instanță a fost frecvent eludată sau tolerată⁵.

Pe lângă cele trei tipuri de antropologi pe care le-am menționat deja, un al patrulea model se insinuează treptat în istoria disciplinei, numit de specialiști „the gone native fieldworker”⁶ sau cercetătorul de teren transformat în nativ. Forțat în spațiul occidental, acest termen acoperă identitatea acelor antropologi a căror activitate îndelungată într-un anumit spațiu îi apropie pe aceștia de modul de viață al membrilor comunității respective. În cazul etnologiei românești, identificarea acestui arhetip al antropologului pune probleme specifice, dată fiind distanța restrânsă între cercetător și obiectul său de studiu.

Etnologiei românești, considerată drept o „etnologie domestică”, i-a fost recuzat dreptul de a se numi propriu-zis o antropologie, întrucât nu are ca obiect de studiu principal un „Celălalt primitiv”, ci un „Eu original”⁷. Experiențele concrete de teren ale acestei „etnologii a sinelui” relevă dificultatea obiectivării atunci când etnograful „își instalează cortul în propriul sat” (și nu la antipozi, precum antropologii occidentali), așa cum își denumesc metaforic prima aventură antropologică doi cercetători ai unui sat din Gorj în anii '80⁸.

Tratând această chestiune sensibilă a validității științifice a „antropologiei acasă”, în care distanța tradițională dintre *insider* și *outsider* este redusă în mod simțitor, câțiva antropologi occidentali au recunoscut suspiciunile create în jurul acestui subdomeniu apărut relativ recent, dar consideră că strategiile etnografice subiective

⁵ Edward M. Bruner, „Introduction: The Ethnographic Self and the Personal Self”, în vol. *Anthropology and Literature*, editor: Paul Benson, Urbana & Chicago, University of Illinois Press, 1993, p. 5.

⁶ Barbara Tedlow, *From participant observation to the observation of participation: The emergence of narrative ethnography*, în „Journal of Anthropological Research”, 47(1), 1991, p. 69.

⁷ Vintilă Mihăilescu, „The Legacies of a «Nation-building Ethnology»: Romania”, în vol. *Learning Fields. I. Educational Histories of European Social Anthropology*, editori: Dorle Dracklé, Iain R. Edgar și Thomas K. Schippers, New York & Oxford, Berghahn Books, 2003, p. 211.

⁸ Vintilă Mihăilescu, Radu Răutu, *Mettre sa tente au milieu de son village. Grandeur et misère d'une ethnologie domestique*, în „Ethnologie française”, serie nouă, tom 25, nr. 3, iulie-septembrie 1995, p. 355.

trebuie făcute astăzi explicite, mai ales că în etnografia tradițională ele funcționau deja implicit. Noua antropologie trebuie să privilegieze „o reflectare a faptului că etnografii vin pe teren cu propriile amintiri, că experiențele lor acolo creează alte amintiri, că ei își exprimă aceste amintiri în însemnările de teren și, peste ani, în scrisul lor”⁹. Astfel, este considerată binevenită întrebuintarea „eului etnografic” drept (auto)informator, ca și valoarea cunoașterii personale și anterioare descinderii antropologice pe care etnograful o are despre o anumită comunitate¹⁰.

Astfel, în cercetarea etno-folclorică românească a intervenit de la începuturile sale necesitatea ca intelectualul cu intenția de a descrie o comunitate țărănească să încerce să se integreze în sat, fapt la care se adăuga o oarecare reminiscență a vechii politici culturale de extracție pașoptistă și apoi naționalistă care-i îndemna pe conașionalii cu carte să se aplece cu simpatie spre țărani. Inserțiile subiective din textele care vor rezulta în urma unor astfel de experiențe au drept rol tocmai sublinierea implicațiilor personale ale aventurii exploratorii, asumarea explicită a vocii din interior, dar mai ales, ele contribuie la consolidarea autorității științifice a autorului. Omnisciența lui nu provine doar din urmarea conștiințioasă a imperativelor metodologice ale anchetei, ci și din capacitatea de a simți la unison cu subiecții săi. În acest scop, el va încălca în mod conștient norma neutralității absolute, va privilegia amintirea personală a terenului, în detrimentul chestionarului completat meticolos sau al cerinței științifice de a reda tipologic faptele socioculturale.

E de observat că principalii informatori ai primilor noștri culegători de teren sunt rudele sau prietenii lor. Iată, de pildă, care erau sursele pe care le menționează Ispirescu într-una dintre primele colecții de basme publicate la noi: „Comunicat de fratele meu George și cules dintr-un sat din Vlașca”¹¹, „Povestit de mama pe la 1840. Scris la 1884, aprilie”¹², „Povestit de tata, șezător în București, mahal. Udricani, între 1838-1844. Publicat pentru întâia oară în «Țăranul român» nr. 11 din

⁹ Peter Collins, Anselma Gallinat, „The Ethnographic Self as Resource: an Introduction”, în vol. *The Ethnographic Self as Resource. Writing Memory and Experience into Ethnography*, editori: Peter Collins, Anselma Gallinat, New York & Oxford, Berghahn Books, 2009, p. 11.

¹⁰ Anselma Gallinat, „Playing the Native Card. The Anthropologist as Informant in Eastern Germany”, în *loc. cit.*, p. 25-28.

¹¹ Petre Ispirescu, *Legende sau basmele românilor*, București, Tipografia Academiei Române, 1882, p. 17.

¹² *Ibidem*, p. 49.

1862”¹³. În prefața uneia dintre primele monografii etnografice a unei populații românești arhaice, și anume *Românii în Munții Apuseni (Moții)*, Teofil Frâncu mărturisește că a fost motivat în realizarea cercetării sale de dorința de a îndrepta afirmațiile greșite sau prejudecățile celor care nu au cunoscut cu adevărat „poporul muntean”. Spre deosebire de aceștia, cărora le-au lipsit studiile serioase „la fața locului”, autorul își arogă dreptul de a exprima punctul de vedere al nativilor din care el însuși face parte: „Fiind născut și crescut în acel ținut romantic, mi-am propus să descriu cât se poate mai exact și mai lămurit traiul, portul, graiul și obiceiurile românilor-munteni”¹⁴. Comentatorii intervenției subiective în scriitura etnografică au observat de altfel că paratextul este un spațiu privilegiat al acesteia: „Prefețele, mulțumirile, introducerile și bibliografiile sunt spații personale revelatorii în cadrul monografiei tradiționale, ferestre către un inevitabil subiectivism invariabil reluat în corpul textului”¹⁵.

Așa-numitele inserții memorialistice pe care le vom analiza în continuare plasează etnografia românească într-o paradigmă modernă, dar care nu a fost forțată (și nici populară) în spațiul academic românesc. Ea a fost însă consacrată în cadrul unei susținute mișcări de regândire a propriei identități disciplinare intervenită în antropologia occidentală (mai ales americană) a anilor '70-'80. Deși discuția despre meritele manifestării punctului de vedere personal al cercetătorului de teren în textul științific va debuta în acea perioadă, sub influența poststructuralismului și deconstructivismului continental, implicarea personalității și experienței autorului de antropologie în interiorul textului său se va face simțită încă de la primele descinderi ale savantului la populațiile exotice. Este cazul chiar al întemeietorului metodelor de observație directă a societăților indigene, Bronislaw Malinowski, caz celebru pe care îl vom analiza mai târziu.

În termenii grăitori propuși de un antropolog american, scriitura etnografică are sarcina dificilă de a împăca „focul terenului” cu „gheața etnologiei”¹⁶. Aspirând să înfăptuiască această complicată sinteză a

¹³ *Ibidem*, p. 71.

¹⁴ Teofil Frâncu, George Candrea, *Românii în Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888, p. I.

¹⁵ Edward M. Bruner, *art. cit.*, p. 3.

¹⁶ James A. Boon, *Other Tribes, Other Scribes: Symbolic Anthropology in the Comparative Study of Cultures, Histories, Religions, and Texts*, London, Cambridge University Press, 1982, p. 5.

contrariilor, etnograful are la dispoziție metodele clasice de transformare imediată a faptelor observate în scris, caz în care cercetătorul trebuie să devină un riguros stenograf al vieții sociale. Se află așadar într-o situație asemănătoare celor mai obiectivi diariști din istoria literaturii, cei a căror acuitate descriptivă le face jurnalul intim să pară un adevărat proces verbal al propriei existențe. Nu întâmplător, D. Gusti recunoștea virtuțile naturalismului literar francez, și mai ales valoarea „carnetelor de notițe” ale lui Alphonse Daudet sau ale fraților Goncourt care-i puteau servi drept exemplu auxiliar pentru întemeierea metodei monografice în sociologie¹⁷. Chiar în afara acestui curent literar, „jurnalul scriitoricesc slujește frecvent drept carnet de note, pregătește creația în genere sau chiar adună sistematic material pentru o anumită scriere”¹⁸.

În textele antropologice occidentale care și-au asumat revoluția metodologică a anilor '80, procedeul „ilustrării” era menit să contribuie la densitatea descrierii (engl. „thick description”). Într-un important text al lui Clifford Geertz – creatorul antropologiei interpretative postmoderne, autorul american își convinge publicul prin „forța unui argument ce ține de metodă în antropologie, argument care e mereu prezent în subsolul textului etnografic modern și care poate fi formulat în mod explicit prin sintagma «I was there» (am fost acolo și, prin urmare, știu cum stau *de fapt* lucrurile)”¹⁹ (subl. aut.).

Prin specificul ei, descrierea unei experiențe de teren respectă regulile tragediei grecești, și anume unitatea de timp, de loc și de acțiune²⁰, iar, din perspectiva teoriei punctului de vedere, aceasta este o narațiune heterodiegetică, cu rol de a exprima autoritatea și omnisciența etnografului²¹, dar în care autorul, în mod paradoxal, nu poate fi o instanță extradiegetică la modul absolut. Spre deosebire de literatura cu autor omniscient, legile etnografiei îl obligă pe autorul descrierii *să fi fost acolo*. În schimb, așa cum au observat criticii antropologiei tradiționale, această existență în universul descris îl face pe etnograf

¹⁷ D. Gusti, Traian Herseni, H. H. Stahl, *Monografia. Teorie și metodă*, București, Editura Paideia, 1999, p. 49.

¹⁸ S. Iosifescu, *op. cit.*, p. 75.

¹⁹ Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 296.

²⁰ François Laplantine, *Descrierea etnografică*. Traducere de Elena Stănculescu și Gina Grosu. Prefață de Elena Stănculescu, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 79.

²¹ Caroline B. Brettell, *Introduction: Travel Literature, Ethnography, and Ethnohistory*, în „Ethnohistory”, 33 (2), 1986, p. 130.

incapabil să-și aroge o cunoaștere globală a fenomenului. Este în fapt același statut paradoxal pe care-l suportă textul autobiografic, de la care cititorul așteaptă asumarea unui pact referențial de către autor, în ciuda punctului de vedere iremediabil personal și circumstanțial al acestuia.

Atunci când analizează comparativ „poveștile călătorilor” și textele etnografice clasice, etnoistoricul Valerie Wheeler subliniază opoziția dintre retorica egocentrică a primelor și anti-egocentrică a celor din urmă²². Această caracterizare ar trebui să anuleze apropierea dintre perspectiva literaturii subiective și cea a descrierii antropologice, dacă n-ar exista mărturiile la persoana întâi ale etnografilor pe care le vom analiza aici. Conform observațiilor cunoscute ale lui Philippe Lejeune, „pactul referențial, în cazul autobiografiei, este coextensiv pactului autobiografic” și este asociat unui jurământ imaginar din partea autorului că el va scrie doar adevărul despre experiențele sale²³.

Textul etnografic „înseamnă organizarea textuală a vizibilului, una dintre funcțiile principale ale acestei organizări fiind lupta împotriva uitării”²⁴, trăsătură care-l apropie de scriitura memorialistică. Clifford Geertz va face din problema textualizării în antropologie una esențială a domeniului. Această teorie apare în faimosul său text despre „poetica și politica etnografiei”, și anume *The Interpretation of Cultures*; aici, autorul pune accent pe experiența textualizării în discursul antropologic și recunoaște că a fost inspirat în această direcție de teoreticieni și filosofi ai literaturii. A ajuns astfel la credința că antropologia se apropie mai mult de disciplinele umaniste, dominate de personalitatea creatorului, decât de aspirațiile obiective ale științelor sociale și că, privite la modul general, toate disciplinele care ajung să se sprijine pe discurs își împrumută unele altora strategiile discursive, rezultând o *ambiguizare a genurilor* (engl. „blurred genres”)²⁵. Acest moment de schimbare a fost numit „turnura postmodernă” sau „turnura interpretativă” din antropologia culturală. Și mai grăitoare pare denumirea de „turnură reflexivă” („reflexive turn”) sau chiar „turnură narativă sau literară”²⁶.

²² V. Wheeler, *art. cit.*, p. 57.

²³ Philippe Lejeune, *Pactul autobiografic*. Traducere de Irina Margareta Nistor, București, Editura Univers, 2000, p. 58.

²⁴ F. Laplantine, *op. cit.*, p. 58.

²⁵ Clifford Geertz, *Works and Lives: The Anthropologist as Author*, Stanford, Stanford University Press, 1983, p. 6.

²⁶ P. Collins, A. Gallinat, *art. cit.*, p. 13-14.

Înainte de asumarea explicită a discursului autobiografic în antropologie, un eveniment editorial important va face cunoscută imposibila dorință a etnografului clasic de a-și exprima impresiile personale despre experiența terenului. Este vorba despre o carte semnată de chiar pionierul anchetei antropologice, Bronislaw Malinowski, publicată în 1967, după moartea autorului. Intitulate în mod grăitor „Jurnal în adevăratul înțeles al cuvântului”, notele zilnice ale antropologului de origine poloneză reprezintă pandantul subiectiv al marilor sale monografii: *Argonauts of the Western Pacific* (1922) și *Coral Gardens and their Magic* (1935). Ele au stârnit reacțiile depreciative ale majorității membrilor comunității academice mai ales din cauza distanței de ton și viziune între opera științifică, serioasă a marelui etnograf și reflectarea aceleiași perioade a vieții sale în scriitura autobiografică. Poziția rasistă luată de acesta pe alocuri în scrisul diaristic îi va face pe unii critici să pună sub semnul întrebării însăși validitatea operei sale antropologice. Alți antropologi au fost mai înțelegători, susținând că jurnalul intim a funcționat pentru Malinowski ca un spațiu de refulare a unor sentimente pe care nu era capabil să le exprime în opera „serioasă”²⁷. Clifford Geertz a subliniat că, prin această scriere, Malinowski a pus problema lui „A fi acolo” („Being There”) în modul cel mai radical cu putință, că a anulat cel puțin virtual distanța afectivă dintre observator și observat²⁸.

Totuși, chiar înainte de acest moment esențial din istoria antropologiei, necesitatea cunoașterii reflecției subiective asupra terenului se face simțită deja în lumea specialiștilor. Exploratorul Arcticei, Jean Malaurie va înființa o serie editorială dedicată acestui gen de texte, intitulată „Terre Humaine”, la editura pariziană Plon; volumele așteptate ar fi trebuit să îmbine „obiectivitatea științifică și dialectica relațiilor personale”²⁹. Va rezulta din acest apel originalul volum al lui Claude Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques* (1955), văzut de analiști ca o stranie îmbinare a descrierii de călătorie cu exprimarea liberă a sentimentelor personale, și observația etnografică³⁰. Chiar de la începutul acestui volum, Lévi-Strauss mărturisește cât de dificil i-a fost să-și părăsească postura neutră a antropologului și să-și

²⁷ George W. Stocking, Jr., *art. cit.*, p. 102.

²⁸ C. Geertz, *op. cit.*, p. 83.

²⁹ „Terre Humaine”. *Interview with Jean Malaurie*, în „Anthropology Today”, vol. 3, nr. 1, 1987, p. 10.

³⁰ B. Tedlock, *art. cit.*, p. 75.

povestească expedițiile la persoana întâi³¹. Departe însă de a-i știrbi din măreția sa profesională, acest experiment autobiografic al savantului francez o face pe Susan Sontag să susțină că antropologul este un martor ocular exponențial, iar „antropologia un tip de disciplină intelectuală intens personală, ca și psihanaliza”³². Astfel de abordări duale și separate ale terenului – ca text etnografic și ca text memorialistic – vor mai apărea în antropologia occidentală. Un exemplu cunoscut este *Reflections on fieldwork in Morocco* (1977), carte care reflectă, conform autorului Paul Rabinow, o altă perspectivă asupra unor informații care au fost tratate anterior (în *Symbolic Domination*, 1975) cu mijloacele antropologice tradiționale³³.

2. Înapoi la metodă

Regulile etnografiei clasice presupuneau respectarea atentă a obiectivității cercetătorului de teren și îndepărtarea oricărei intruziuni a opiniilor și personalității etnografului. O sursă celebră a acestei reguli este textul lui Marcel Mauss, unul dintre primele ghiduri sistematice pentru cercetarea etnografică: „Să nu «crezi» că știi doar pentru că ai văzut; să nu faci nici o judecată morală; să nu te miri; să nu te înfurii; să locuiești în societatea indigenă; caută cu atenție mărturii [...]. Atât expunerea, cât și observația reclamă obiectivitate. Adică, să spui tot ce știi și nimic să nu rămână necunoscut”³⁴.

Sfaturile pentru novicele plecat pe teren sugerează o tehnică a anihilării eului etnografic: „Ceea ce se dorește este reproducerea vieții indigene și nu să acționăm prin intermediul impresiilor”³⁵. Pus în fața șocului cultural de a descoperi o societate exotică extrem de diferită de cea din care provenea, anchetatorul era obligat să-și înfrângă pornirea de a lăsa mărturie, în descrierea etnografică, asupra sentimentului că avea de-a face cu lucruri extravagante, bizare, respingătoare.

³¹ Claude Lévi-Strauss, *Tropice triste*. Traducere de Eugen Schileru. Prefață și note de Ion Vlăduțiu, București, Editura Științifică, 1968, p. 19.

³² Susan Sontag, „Antropologul ca erou”, în vol. *Împotriva interpretării*. Traducere de Mircea Ivănescu. Postfață de Mihaela Anghelescu Irimia, București, Editura Univers, 2000, p. 94.

³³ Paul Rabinow, *Reflections on Fieldwork in Morocco*, Berkeley, University of California Press, 1977, p. 7.

³⁴ Marcel Mauss, *Manual de etnografie*. Studiu introductiv și traducere de Cristina Gavriliuță, Iași, Editura Institutul European, 2003, p. 25.

³⁵ *Ibidem*, p. 36.

Norme asemănătoare au stat la baza investigațiilor monografice ale Școlii Sociologice conduse de Dimitrie Gusti în România; unul dintre membrii notorii ai școlii sale, Henri H. Stahl, afirma într-un interviu oferit lui Zoltan Rostas: „Mai este și un talent, pe care poți să-l ai, sau să nu-l ai [...] În primul rând, după părerea mea, să te faci nevăzut în sat, să fii mut, să știi să ascuți, să vezi, să nu fii băgat în seamă, să fii puțin cameleonic, să poți să te ghidezi după psihologia lor”³⁶.

Urmând metoda descrisă de magistrul său, Stahl va redacta un ghid al atitudinii pe care trebuie s-o adopte pe teren sociologul; acesta devine pe alocuri o exegeză a capcanelor care îl pândesc pe neofit. În paginile publicate în 1934, autorul construiește portretul-robot al monografistului ideal – un detectiv sau agent secret în societatea cercetată, capabil să se prefacă nativ: „Trebuie să simulezi o perfectă concordanță cu mediul, așa că aproape să nu te bage nimeni în seamă”³⁷. În plus, anchetatorul trebuie să se dedubleze până și față de el însuși: „Tu însuși trebuie să te prefaci față de tine însuși că nu știi nimic asupra problemei pe care o cercetezi”³⁸. Pentru a atinge acest nivel al implicării, folcloristul e sfătuit să petreacă o perioadă mai îndelungată printre oamenii cercetați, sfat acordat de asemenea de Artur Gorovei într-un text manifest din 1933: „Folcloristul care adună material trebuie să trăiască măcar vremelnice între indivizii pe care-i cercetează și să găsească timpul potrivit și metoda nimerită pentru fiecare caz în specie”³⁹.

La o primă impresie, această lege a neutralității (numită de H. H. Stahl a „neamestecului în faptele sociale și a observației directe”) ar conduce la înregistrarea mecanică și cvasi-exhaustivă a lucrurilor observate. Totuși, sociologul admite necesitatea implicării conștiinței directe a observatorului atunci când acesta va trebui să ierarhizeze faptele observate între ceea ce este și ceea ce nu este semnificativ: „Observația presupune, prin definiție, o alegere a faptelor de observat. Este o distingere clară a unor detalii semnificative dintr-un total amorf”⁴⁰. Prin urmare, apare în chiar inima metodei care a edificat în

³⁶ Zoltan Rostas, *Monografia ca utopie*. Interviuri cu Henri H. Stahl, București, Editura Paideia, 2000, p. 50.

³⁷ H. H. Stahl, „Tehnica monografiei sociologice”, în vol. D. Gusti, Traian Herseni, H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 183.

³⁸ *Ibidem*, p. 185.

³⁹ Artur Gorovei, *Folclor și folcloristică*. Ediție de Sergiu Moraru, Chișinău, Editura Hyperion, 1990, p. 43.

⁴⁰ H. H. Stahl, *lucr. cit.*, p. 178.

etnografia românească meritele obiectivității în descrierea sistemelor sociale o concesie acordată punctului de vedere personal. Decizia în privința obiectelor descrise este implicit informată de viziunea etnografului asupra disciplinei, de formarea sa intelectuală, de scopurile sale științifice imediate și de cele pe termen lung.

Până la urmă, dovada pertinentă a respectării legii obiectivității și neutralității se regăsește sau nu în documentul scris – textul etnografic. Alcătuirea acestuia poate coincide cu momentul descoperirii informației pe teren, în cazul în care anchetatorul reușește să scrie tot ceea ce spune informatorul concomitent cu vorbirea. În ceea ce privește proba alegerii elementelor semnificative de către anchetator, aceasta este eliminată sau înlesnită de utilizarea *chestionarului etno-folcloric*, instrument de lucru care ghidează strict temele conversației etnografului cu subiecții săi. Întocmit inițial pentru a servi anchetei indirecte, prin corespondență, în cadrul marilor întreprinderi etnografice ale finalului de secol XIX la noi, chestionarul nu a stârnit și interesul membrilor școlii sociologice. Unii dintre aceștia au mărturisit că acest suport al anchetei poate să-l descurajeze pe cel anchetat, introducând o notă de artificial în convorbirea cu informatorul. Chestionarul trebuie să existe doar în mintea cercetătorului, să fie un „aide-mémoire”, un „ghid de discuție”⁴¹, punându-se în schimb accent asupra participării sociologului la evenimentele din viața satului: „Toată discuția era pe participare, adică dacă te-ai dus la horă sau la nuntă, atunci notai tot ce se întâmpla acolo. Poate că nu era încă ideea că trebuie să chestionezi și asupra sensului lucrurilor. Dar în orice caz ce vedeai, trebuia să notezi, și pe urmă să-i întrebi ce se-ntâmplă, cum faci în cazul cutare”⁴².

Notatul cvasi-exhaustiv pare să înlăture atât faza intervenției punctului de vedere și a alegerilor etnografului, cât și riscul de a pierde elemente care se pot dovedi esențiale. Ulterior școlii etnografice, Ovidiu Bârlea construiește și el imaginea ideală a folcloristului-scrib ideal: „E bine să noteze cât mai multe date, chiar dacă lui i se par ne semnificative [...]. Cu mintea mereu la pândă, scrutând cu agerime variantele pe care le fixează, culegătorul notează, la nevoie selectând, cu sentimentul că nu va putea cuprinde totul”⁴³.

⁴¹ Mihai Pop, *Arhiva de folclor... la șura de fân*, în vol. Zoltan Rostas, *op. cit.*, p. 267.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Ovidiu Bârlea, *Metoda de cercetare a folclorului*, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 92.

Transferul discursului informatorului din contextul lui original, oral, în text, presupune o evidentă filtrare prin conștiința și înțelegerea anchetatorului⁴⁴. Așezarea în text a informațiilor rezultate din anchetă este urmarea înțelegerii de către cercetător a funcționării societății anchetate. Atunci când el a fost culegătorul informațiilor folosite, acestea vor fi completate logic de notațiile personalizate, neoficiale, de amănunt, care descriu contextul terenului: „În paralel, utilizând caietul de note de teren și chiar jurnalul personal, cercetătorul trebuie să noteze observații, impresii și comentarii nerostite în momentul înregistrărilor care dau seamă de actul performării și de atitudinea interlocutorului și a eventualei asistențe, toate acestea fiindu-i utile în momentul arhivării și apoi în cel al elaborării studiului”⁴⁵.

Deoarece „terenul reprezintă locul unde etnologul pune la încercare un fel de conflict existențial între conștiința curată (a savantului) și conștiința încărcată (a martorului indiscret)”⁴⁶, poziția sa nu poate fi una exterioară și cunoașterea sa omnipotentă. Prin urmare, are loc uneori natural tranziția de la savantul omniscient la relatarea acestuia în calitate de simplu martor, mai ales în texte etnografice care au o *structură narativă*. Dacă descrierea etnografică sintetizatoare se ordonează într-o „sfidare a fluxului temporalității”, povestirea evenimentelor la care etnograful a participat devine „o serie de descrieri articulate în mișcarea temporalității”⁴⁷. Această situație a etnografului contribuie la sporirea veridicității textului său: „Relatările cu caracter personal mai prezintă avantajul că, datorită implicării subiective, pot cuprinde toate detaliile unei descrieri, experiența personală fiind un suport real și eficient al memoriei”⁴⁸.

Pentru Ernest Bernea, prezentarea organică a faptelor, pe axa temporalității, este mai pertinentă decât cea enumerativă, întrucât aceasta este cea care respectă realitatea: „Descrierea poate lua mai multe forme, între care două principale: înșiruirea și prezentarea organică. Pe care din ele am folosi-o noi? Sigur că pe cea de a doua, care este, în fond,

⁴⁴ Nicolae Constantinescu, „De la gură pân' la mână”. *Ce spune informatorul și ce scrie culegătorul. Din nou despre textualizarea în folclor*, în „Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor «Constantin Brăiloiu»” (AIEF), serie nouă, tom 21, 2010, p. 46.

⁴⁵ Narcisa Știucă, *Cercetarea etnologică de teren, astăzi*, București, Editura Universității, 2007, p. 66.

⁴⁶ *Dicționar de etnologie și antropologie*. Coordonatori: Pierre Bonte și Michel Izard. Traducere: Smaranda Vultur și Radu Răutu (coord.), Iași, Editura Polirom, 1999, p. 431.

⁴⁷ F. Laplantine, *op. cit.*, p. 63.

⁴⁸ N. Știucă, *op. cit.*, p. 41.

descrierea fenomenologică. În reconstituirea fenomenului nu am explicat probleme în mod direct și abstract, ci am făcut acestea, cu rezultate mai sigure, tot prin înfățișarea faptelor și a legăturilor dintre ele”⁴⁹.

Catalogată drept metodă fenomenologică de către Bernea, nararea experiențelor terenului presupune privilegierea memoriei *auto-noetice* sau episodice în detrimentul memoriei *semantice*, cognitive. Este în fapt diferența între a-ți aminti circumstanțele și acțiunile unui eveniment și a-ți aminti semnificația lui⁵⁰. Un alt membru al școlii sociologice, D. Amzăr, sublinia, și el, importanța redării de către cercetător a instantaneelor de atmosferă surprinsă în sat și le numește cu un termen personal „înregistrări psihografice”⁵¹.

Trebuie să ținem cont și de ipostaza necanonică, oarecum neobișnuită a acestor narațiuni personale, fiindcă, în ultimele decenii, folcloristica românească academică și-a stabilit drept obiectiv esențial trecerea la stadiul tipologiilor sintetizatoare, o etapă considerată de mentorii domeniului una mult avansată în comparație cu vechea relatare a faptelor realizată din perspectiva subiectivă și limitată a etnografului: „O descriere etnografică de ritual se mărginește să-i prezinte acestuia schematic și reductiv structura [...] cu desprinderea «semnificațiilor» acelor acte, gesturi sau formule care par etnografului sau folcloristului purtătoare de sens”⁵².

3. De la etnograful omniscient la diaristul începător

O analiză interesantă a relaxării normelor obiectivității în științele etnologice autohtone a realizat Otilia Hedeșan; cercetătoarea a constatat diferența între descrierile neutre ale echipelor din școala sociologică și texte contemporane acestora din etnografia românească interbelică. Autoarea timișoreană remarcă faptul că monografiile regionale publicate în aproximativ același timp cu cele gustiene în „Anuarul Arhivei de Folklor” din Cluj „prezintă, în câteva cazuri,

⁴⁹ Ernest Bernea, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de Nord*, București, Editura Cartea Românească, 1998, p. 10.

⁵⁰ Endel Tulving, „Episodic and Semantic Memory”, în vol. *Organization of memory*, editori: Endel Tulving și Wayne Donaldson, New York & London, Academic Press, 1972, p. 381.

⁵¹ Dumitru Cristian Amzăr, *Studii etno-sociologice*. Ediție îngrijită de Dora Mezdra și Dinu D. Amzăr, Cluj, Editura Eikon, 2013, p. 331.

⁵² Ion Cuceu, *Probleme actuale în studierea culturii tradiționale*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 58.

devieri substanțiale de la normele scriiturii albe, ale privirii îndepărtate și ale omnisicienței etnologului”⁵³. Comentând două texte ale lui Emil Petrovici (1935 și 1942), ea vorbește despre transfigurarea etnografului obiectiv în personajul-etnolog: „Etnologul pornind spre teren sau descinzând în acesta se autoficționalizează, devine un personaj care observă lucruri ieșite din comun și nu pregetă să le noteze, uzând, pentru aceasta, de un stil liber, chiar colorat”⁵⁴.

Fragmentele reflexive sau inserțiile memorialistice pot proveni dintr-un jurnal intim ținut în timpul și în paralel cu experiența etnografică, așa cum a procedat Bronislaw Malinowski. Dat fiind specificul meseriei sale, care-l obligă să-și transpună întreaga experiență în scris, etnograful nu-și va permite acea „boală a jurnalului” (franc. „la maladie du journal intime”) asupra căreia se lamenta Roland Barthes⁵⁵. Redarea atentă a circumstanțelor, a datelor persoanelor întâlnite („fișa de informator”) în textul etnografic face acest gen de relatări să respecte trăsăturile genului diaristic în sens strict.

Atunci când avem de-a face cu fragmente în care este prezentată perspectiva, în memorie, a unui eveniment la care etnograful a luat parte pe teren, acestea pot fi integrate genului memorialisticii în sens larg. Această a doua categorie de texte poate fi rezultatul a ceea ce câțiva antropologi interpretativi au numit, în opoziția cu „însemnările de teren” (engl. „fieldnotes”), „însemnările mentale” (engl. „head-notes”) ale etnografului⁵⁶. Antropologul Adrian C. Mayer le denumește „însemnări ale memoriei” (engl. „memory notes”) sau „reconstrucții imaginate” (engl. „imaginative reconstructions”)⁵⁷ într-un text intitulat sugestiv *Amintirile antropologice* și punctează importanța lor în arhitectura de profunzime a textului etnografic: „Toți antropologii folosesc nu doar însemnările lor «factice», dar, bineînțeles, într-un anumit grad, și amintirea pe care ei o păstrează asupra contextului, a implicațiilor, a

⁵³ Otilia Hedeșan, *Terenul și scriitura etnologică*, în AIEF, tom 17, 2006, p. 26.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 27.

⁵⁵ Roland Barthes, *The Rustle of Language*. Translated by Richard Howard, Berkley & Los Angeles, University of California Press, 1989, p. 359.

⁵⁶ S. Ottenberg, „Thirty Years of Fieldnotes: Changing Relationships to the Text”, în vol. *Fieldnotes: The Making of Autobiography*, editori: R. Sanjek, Ithaca & New York, Cornell University Press, 1990, p. 139.

⁵⁷ Adrian C. Mayer, *Anthropological memories*, în „Man”, serie nouă, vol. 24, nr. 2, 1989, p. 210.

reacțiilor care au stat în spatele însemnărilor”⁵⁸. O altă cercetătoare participantă la o prestigioasă conferință pe tema relației dintre antropologie și autobiografie, Judith Okely sugerează că „însemnările de teren ar putea să nu fie decât un stimul pentru memorii corporale și, până atunci, subconștiente. Nu putem scrie toată cunoașterea în chiar momentul experimentării ei”⁵⁹.

În majoritatea cazurilor de inserții memorialistice, folosirea acestei strategii pare să fie o marcă de autenticitate a textului etnografic, care susține, prin nararea unei întâmplări deosebite, exegeza etnologică: „Am urmărit spectacolul alaiurilor din Dărmănești de mai multe ori. Prima întâlnire cu păstrătorii acestor străvechi obiceiuri a avut loc la sfârșitul lui decembrie 1964. [...] Prima senzație pe care am avut-o a fost aceea că localitatea urma să fie asediată. Sute și sute de participanți se îndreptau amenințători spre sat [...] Toate aceste încleștări sunt semne ale arhaicității obiceiului de care vorbim”⁶⁰.

Astfel, paginile obiective și iremediabil rigide ale descrierii etnografice capătă valențe artistice și au darul de a-l transporta pe cititor în lumea descrisă plastic. În mod paradoxal, aceste inserții, în loc să știrbească din autoritatea etnografului care se abate de la prescrisul stil științific, pot chiar să devină un mod de legitimare, probând ipostaza sa de martor privilegiat la un ritual arhaic.

Un alt scop al inserării unei narațiuni la persoana întâi este dorința autorului de a-și face cititorii părtași la momentul revelării spontane a unor semnificații; acesta este inspirat de însuși contactul cu realitatea și informațiile oferite de către săteni: „Meșterul Borodi din Sighet [...] mi-a spus categoric că nimic «nu-i iertat să se cresteze decât în chip de funie răsucită». [...] M-am întrebat întâi foarte nedumerit: ce va fi reprezentând această funie? Am bănuțit vag uneori originea ei, chiar în cursul investigațiilor mele pe teren; însă enigma n-a fost dezlegată definitiv decât atunci când m-am aflat în fața unor documente etnografice elocvente în cel mai înalt grad”⁶¹.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 207.

⁵⁹ Judith Okely, „Anthropology and Autobiography: Participatory Experience and Embodied Knowledge”, în vol. *Anthropology and Autobiography*, editori: J. Okely, H. Callaway, London, Routledge, 1992, p. 4.

⁶⁰ Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*, vol. III. *Poezia obiceiurilor tradiționale, literatura populară, folclorul muzical*, Iași, Editura Presa Bună, 2005, p. 78.

⁶¹ Petru Caraman, *Porțile monumentale ale României*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, Iași, VI, 2006, p. 50.

Observând textele etnografice românești devine evident că inserția unei redări personalizate a faptelor nu e o evadare inconștientă a discursului din stilul obiectiv, serios, spre marginile lui subiective. Aceste fragmente au funcții specifice, în conformitate cu intențiile persuasive ale etnografului. De pildă, unii autori țin să-i dezvăluie cititorului dificultățile întâmpinate în cercetarea de teren și să scoată la iveală strategiile pe care le-au folosit pentru a avea acces la informații. Folcloristul Gheorghe Pavelescu își mărturisește tertipul folosit pentru a afla niște descântece dintr-o zonă transilvăneană conservatoare, în condițiile în care este cunoscută reticența oamenilor satului de a-și declina astfel de cunoștințe, dublate de practici, față de necunoscuți: „Un episod interesant din culegerea descântecelor l-a oferit Anuța Gherman din Muntele Săcelului. Auzind din multe sate că e cea mai bună descântătoare din împrejurimi, am căutat-o la munte unde am găsit-o împreună cu bărbatul ei la adunatul fânului. I-am dat să înțeleagă că am ajuns acolo din întâmplare fiind excursionist. Din vorbă în vorbă ea îmi spune că a fost «un domn» pe la Săcel și a întrebat pe soru-sa descântece. Și-mi reproduce replica dată sorei-sale: «De ce nu l-ai trimis la mine că-i spuneam eu descântece două zile». Profitând de acest punct al discuției i-am manifestat dorința să-mi spuie și mie câteva descântece căci nu auzisem niciodată până atunci. Și mi le-a spus pe toate cu o vădită mândrie, fără să bănuiască, firește, stratagema de care mă folosisem”⁶².

Mai aproape de zilele noastre, Narcisa Știucă recunoaște că a fost obligată să-și mistifice identitatea în ochii informatorilor și să recompenseze material efortul acestora pentru a-i convinge să intoneze un cântec funerar: „Într-o cercetare de teren pe care am efectuat-o în comuna Padeș (jud. Gorj) în vara anului 1994, am solicitat celor trei femei recunoscute ca specializate în intonarea cântecelor rituale funerare să se lase înregistrate. După îndelungi insistențe și după ce am plătit experimentul «cu o litră de țuică slabă» așa cum mi-a sugerat un vecin participant la negocieri, ele au consimțit să se lase înregistrate fără a înțelege pe de-a-ntregul scopul cererii mele, ba mai mult, suspectându-mă că aș fi ori o cântăreață de muzică populară ori o învățătoare”⁶³.

Texte etnografice care adoptă stilul eseistic și fac tranziția spre literatură dau mărturie încă și mai explicite asupra conflictului interior,

⁶² Gh. Pavelescu, *Cercetări asupra magiei la românii din Munții Apuseni*, București, Institutul Social Român, 1945, p. 88.

⁶³ Narcisa Știucă, *op. cit.*, p. 57.

ca un „flux al conștiinței” creat între dorința etnografului de a fi în același timp un martor implicat și atent, un nativ naiv și un cercetător care deține o cunoaștere savantă precedentă contextului în fața căruia se găsește: „Încerc să nu anticipez desfășurarea momentelor rituale așa cum le prevede tradiția locului. Pentru a le trăi, dacă ar fi posibil, așa cum le trăiesc oamenii aceștia. Îmi dau seama că nu izbutesc. Nu numai că în mintea mea desfășurarea este prezentă, fiindcă o cunosc, dar este asumată, ca și cum ar fi avut deja loc. Nu pot să uit ceea ce știu, memoria este zidită în mine ca aluatul în pâine. Numai că pentru mine, acest preștiut reduce intensitatea momentului și afectează parcă esența faptului, a trăirii”⁶⁴.

O altă sursă predilectă a urmelor pe care experiența de teren le lasă în memoria etnografulor sunt paratextele care, la fel ca în cazul textului literar, funcționează „ca un «interval», un «antreu» care permite prospecțiunile cititorului în spațiul textual”⁶⁵. Din categoria mai largă a paratextelor pe care Genette le deosebește în funcție de criteriul așezării lor în spațiul operei, intervențiile personale ale cercetătorilor români apar mai cu seamă în prefețe – în ceea ce Genette denumește *peritext*, așa cum a fost cazul comentat mai sus al lui Teofil Frâncu. Literatura etnografică românească conține și *epitexte* – elemente paratextuale care nu sunt prezente în același volumul cu textul propriu-zis. Acestea pot fi, după Genette, fie *publice* (interviuri, dezbateri), fie *private* (scrisorile, jurnalele)⁶⁶. De un mare impact pentru comparația textului etnografic cu literatura subiectivă este corespondența întreținută de etnograf cu familia sau cu prieteni în perioada anchetei, prilej cu care el le dezvăluie acestora o perspectivă personală pe care o are asupra terenului.

Interesante pentru documentarea impresiilor personale pe care terenul le-a provocat unora dintre cei mai obiectivi dintre cercetătorii români sunt interviurile acordate de membri ai școlii lui D. Gusti. Dacă așezăm în paralel epitextul în care Ernest Bernea îi povestește lui Zoltan Rostas o întâmplare stranie din timpul investigației asupra unei înmormântări și modul în care același moment se materializează în monografia sa despre obiceiuri funerare în Gorj, vom observa configurarea a două tipuri de textualizare a aceleiași realități: „Extraordinar de vechi toate datinile astea pe care le-am găsit cu privire

⁶⁴ Florica Elena Laurențiu, *O carte a morților la români*, Iași, Editura Timpul, 1998, p. 12.

⁶⁵ Valeriu P. Stancu, *Paratextul. Poetica discursului liminar în comunicarea artistică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2006, p. 11.

⁶⁶ Gérard Genette, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987, p. 316.

la înmormântare din Gorj [...] Eu am fost tot timpul [...] Că unii veneau și plecau, veneau și plecau, care mă ajutau pe mine. Eu însă, când se întâmpla un caz de acesta, eu nu părăseam locul trei zile și trei nopți. [...] Câte povești sunt, domnule... Cu femeia care visa mereu că-i vine bărbatul mort... și a venit bărbatul mort! Lumea spunea că-i nebună, și pe urmă au spus că nu-i nebună, și a scos frumușel cizmele lui bărbatu-său cu care-l înmormântase. Uite, domnule, cizmele cu care l-am înmormântat sunt aici, în casă. De aia spun că Runcu este... Numai la Nereju am mai întâlnit așa ceva, cazuri de așa sinistru. Alături, firește, de pitorescul extraordinar, cu maramele, cu bradul, cu cântecele alea splendide”⁶⁷; „Obsesia acestei reprezentări este atât de puternică, încât apar cazuri grave, total nefirești, dar care pentru mentalitatea generală și logica internă a acestei mentalități sunt de un firesc ce nu surprinde. E vorba de un caz din satul Răchiți când se spune și se crede că o femeie a trăit cu bărbatul ei după moartea acestuia”⁶⁸.

În concluzie, numeroasele voci și roluri pe care etnograful și le asumă sau le inventează depășesc capacitatea de încadrare a teoreticienilor. Mai pertinentă pentru explicarea și înțelegerea acestora devine o analiză inductivă a textelor pe care le-au generat, în constantă colaborare cu instrumentele exegetice ale unor domenii discursive apropiate, cum a fost, în acest caz, literatura subiectivă.

⁶⁷ Z. Rostas, *op. cit.*, p. 48.

⁶⁸ E. Bernea, *op. cit.*, p. 76-77.